

**ПРОБЛЕМА КЛОНУВАННЯ
У СВІТЛІ ПРАВОСЛАВНОГО
ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ.
СПРОБА АНАЛІЗУ**

Протоіерей
Володимир СМІХ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Без перебільшення можна сказати, що проблема генної інженерії є чи не найголовніша в природничо-науковій апологетиці, зокрема й у християнській апологетиці взагалі. Достатньо згадати, які величезні дискусії у богословських і наукових колах викликають евтаназія, трансплантація органів, втручання в структуру ДНК ембріона, клонування, штучні зміни статі, можливості генних маніпуляцій та комбінацій, щоб у цьому наочно пересвідчитися. Зрозуміло, що йдеться далеко не про повний перелік нових реалій, які потребують богословсько-моральної оцінки. Стрімкий розвиток новітніх технологій багато в чому турбує і бентежить християн, адже їх нерозумне використання може призвести до катастрофічних наслідків як духовних так і фізичних. Вважається, що панівне місце науково-технологічного прогресу сприяє звуженню і нівелюванню нашого життя, змушуючи нас думати, що нам слід шукати технологічні рішення навіть тоді, коли потрібно щось зовсім інше.

У статті розглядається проблема клонування у зрізі православної антропології. Осмислюється науковий та суспільний статус технології клонування. Висвітлюється богословська проблематика клонування людини на базі православного вчення про особистість. Акцентується увага на статусі клонованого ембріона: це людина чи біомаса? Зважаючи на те, що сутність людини не лише біологічно-соціальна, а й особистісно-трансцендентна – обґрунтовується нагальна необхідність співпраці богословів, філософів та науковців.

Ключові слова: Клонування, репродуктивне клонування, терапевтичне клонування, стовбурові клітини, соматичні клітини, ембріон, трансгуманізм, бластомер, ДНК, гени, природа, хромосоми, біохімічна структура, православна антропологія, особистість, триадологія, христорологія, діалогічність.

Archpriest Volodymyr SMYKH
*THE CLONING ISSUE IN THE
LIGHT OF THE ORTHODOX
DOCTRINE OF A HUMAN BEING.
AN ATTEMPT TO ANALYZE*

Саме тому декілька десятиліть триває палка дискусія щодо одного із напрямків генної інженерії – клонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема біоетики взагалі та клонування зокрема стала предметом досліджень багатьох сучасних науковців. Значний внесок у з'ясування різних аспектів біоетики здійснили А. Кеплан, Д. Каллахан, А. Хеллергес. У своїх роботах вони акцентують увагу на морально-етичних проблемах прикладних біологічних досліджень. Богословсько-етичні та методологічні проблеми клонування знайшли своє відображення у роботах протодиякона А. Кураєва, І. В. Силуянової, Б. Г. Юдина тощо. Неабиякий інтерес до біотехнології клонування виявляють представники християнських церков, що відображено у їхніх соціальних концепціях.

Метою даного дослідження є богословський аналіз проблеми клонування людини у зрізі православного вчення про людину. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання:

- виявити науковий та суспільно-релігійний статус технології клонування;
- здійснити богословсько-аксіологічний аналіз клонування у світлі православної антропології.

Виклад основного матеріалу. Основа методики клонування полягає у технології розмноження живих організмів, в результаті якої із однієї клітини отримуються генетично ідентичні істоти. В енциклопедії сучасної України читаємо: «Клонування (від грец. κλων – паросток, пагін) – система методів, які застосовують для отримання генетично ідентичних клітин або організмів, котрі називають клонами. Термін «клон» 1903 запропонував Г.-Дж. Веббер на позначення рослин, що розмножуються вегетативним способом, безстатево... З розвитком

The article deals with the cloning issue from the standpoint of the Orthodox Anthropology. The author gives meaning to the scientific and social status of the cloning technology. Highlighted are the theological problems of human cloning supported by the Orthodox doctrine of a personality. Emphasized is a question of a status of a cloned embryo, whether it is a human being or a biomass. Taken into account that the essence of a human being is not only biological and social, but also personally transcendent, the author provides rationalization for an urgent need of cooperation between theologians, philosophers and scientists.

Key words: cloning, reproductive cloning, therapeutic cloning, stem cells, somatic cells, embryo, transhumanism, blastomere, DNA, genes, nature, chromosomes, biochemical structure, Orthodox Anthropology, personality, triadology, Christology, dialogueness.

молекулярної біології і генетики, а також генетичної інженерії розширено зміст поняття клонування, яке стало основою різних методів новітніх біотехнології. У молекулярній біології клонування – система методів отримання копій ДНК або окремих генів» [репродуктивне клонування. Це такий метод клонування, результатом якого є народження генетичного двійника (клона): людини або іншої істоти; терапевтичне клонування. Це клонування передбачає, що розвиток ембріона закінчується через 14 днів, після чого подальший розвиток клона зупиняється, а отримання стовбурових клітин з ембріону використовується для медичних цілей.

Техніка клонування.

Існують два шляхи «виробництва» клонів. Найефективніший серед них – «перенесення ядра клітини суб'єкта, якого хочуть клонувати (дублювати). Ядро вводять у запліднену або незапліднену яйцеклітину після видалення або нейтралізації існуючого в ній ядра. Ядро клітини має повний генетичний код даного організму, що дозволяє «відтворити» генетично ідентичний організм. Така техніка передбачає два моменти:

- видалення ядра із яйцеклітини або одноклітинного ембріону (зиготи) і злиття клітини, з якої береться ядро, з вказаною яйцеклітиною або одноклітинним ембріоном завдяки електричному шоку, що використовується для того, щоб привести в дію процес ділення нового отриманого індивіда, якого потім переносять у матку жінки» [в одержанні стовбурових або недиференційованих, тобто первинних, клітин. Адже для отримання нового організму підходять не будь-які клітини, але лише ті, які здатні до поділу і диференціювання в робочі клітини організму;
- пересадка клітин: видалення ядра (ДНК) заплідненої або незаплідненої яйцеклітини та заміні його ядром (ДНК) соматичної клітини (клітини організму, що не є сперматозоїдом або яйцеклітиною), в якому міститься повний набір ДНК організму, який клонують. Через цю процедуру отримується ембріон. Іншими словами, у «процесі клонування із яйцеклітини реципієнта видаляються 23 хромосоми. Подібним чином ДНК, яка складається із 46 хромосом, видаляється із вибраної клітини дорослого організму. Ці 46 хромосом поміщаються у яйцеклітину, позбавлену ядра. Як результат, яйцеклітина буде вміщувати 46 хромосом клітини до-

рослого організму і, використовуючи закодовану у ДНК інформацію, створить клон донора.

Отже, при відтворенні методом клонування чоловічі статеві клітини не беруть ніякої участі» [після цього яйцеклітину із заміненним ядром (ембріон) імплантують у материнський організм (сурогатну матір) для виношування.

Клонування у світлі християнської антропології.

Гегемонія інструментального мислення (*інструментальне мислення – це «різновид раціональності, який ми залуцаємо, коли обчислюємо найекономічніші засоби для досягнення певної мети. Мірою його успіху є максимум ефективності, найкраще співвідношення між витратами та результатом»* [12, с. 9]), трансгуманізм (*трансгуманізм (від лат. trans – крізь, через, за; лат. humanitas – людяність, лат. humanus – людський, лат. homo – людина) – раціональний, заснований на осмисленні досягнень та перспектив науки, світогляд, який визнає можливість і бажаність докорінних змін у становищі людини, за допомогою передових технологій задля позбавлення їх від страждання, старіння та смерті, а також значного посилення фізичних, розумових і психологічних можливостей людини*) [14], секуляризація наукового знання бачать людину як об'єкт наукових експериментів, яка втратила свою цілісність. Така істота втрачає своє значення, відведене їй Богом, і тому з нею можна поводитися як із сировиною або інструментом для наукових проєктів. «Технологічний підхід у галузі медицини часто відсуває на другий план той вид лікування, якого вимагає поведження з пацієнтом як із цілісною особистістю, а не як із осередком технічної проблеми» [12, с. 10]. Виходячи з такого ракурсу, панівне місце науково-технічного прогресу сприяє знеціненню та нівелюванню людського життя, ставиться під загрозу людська гідність.

Так чи інакше, таке інструментальне мислення сильно контрастує із православною антропологією. Варто зазначити, що в основі християнського вчення про людину лежать тріадологічний та христологічний догмати. «Обидва ці догмати віри мають найбезпосередніше відношення до церковного вчення про людину, оскільки їх наслідком є богословське поняття особистості або іпостасі [15, с. 16]. Зважаючи на те, що «Трійця – одна природа в трьох особах, Христос – одна особа в двох природах», поняття особистості визначає свободу по відношенню до природи:

- особистість вільна від своєї природи, вона не визначається своєю природою;
- особистість не керується своєю волею, яка є функцією природи, згідно христологічного догмату;

- вона не лише не є частиною природи, але як особистість передує сутності, іпостазує її, тобто перетворює в іпостась, в конкретну екзистенцію;
- православне вчення про людину, опираючись на тріадологію та христологію, заперечує детермінування особи біохімічною структурою природи і її функціями;
- онтологія особистості не може бути екстрапольована із людської природи чи історії.

Стає цілком очевидно, що людська особистість не частина людського єства, подібно до того, як особи Пресвятої Трійці не є частинами Єства Божественного. У цьому відношенні показовим є те, що особистісна неповторність можлива для Бога в силу Його троїчного буття, а не через Його природу. Справді, оскільки жодна природа не існує сама по собі, а лише у своїй іпостасі, має власний спосіб існування, то «бути і бути у стосунках стало тотожним. Аби чомусь чи комусь бути, необхідні дві речі: саме буття (іпостась) та буття в стосунку (тобто буття особою)»:

- особистісна неповторність можлива для Бога в силу Його троїчного буття, а не через Його природу;
- *бути і бути у стосунках* є тотожним;
- Бог є спілкування, адже особа не може бути в ізоляції;
- особистісна ідентичність здійснюється у свободі любові в акті спілкування та взаємозв'язку;
- особистість є іпостась буття: особистісне існування обґрунтовує буття, робить його реальністю;
- особистість не можна мислити саму по собі як статичну арифметичну одиницю, а лише настільки, наскільки вона перебуває у стосунках;
- людина як особистість є екзистенційний факт взаємин і спілкування, не скутий жодною необхідністю;
- «я» людини визначається стосунками з Богом, а не біохімічними властивостями;
- людина є особистість в тій мірі, в якій вона здатна відгукнутися на звернений до неї Божественний заклик.

Як впливає зі щойно наведених матеріалів та їх стислого аналізу, людська особистість не є об'єктивною реальністю, а є (перебуває у бутті) настільки, наскільки перебуває у спілкуванні з нетварним Богом (відгукується на звернення Бога). Викладеному розумінню особистості людини відповідає трансформація діалектики тварного-нетварного христологією. Лише «нероздільне» єднання з нетварним Богом є справжнім особистісним життям. Такий особистісний вимір людини являє

трансцендентні витoki та джерела своєї надбіологічності у вищому релігійному розумінні трансцендентності. Особистісний «вимір людського буття змальовує людину як істоту, для якої найвищі надбіологічні смисли є найглибшими підвалинами її життя. У цьому контексті традиційний погляд на людину крізь призму цілеспрямованої діяльності, здатності переслідувати цілі та раціональності, що ґрунтується на причинно-наслідкових зв'язках дійсності, виглядає не просто обмеженим, а навіть убогим» [7]. Отже, особистісний вимір проблеми клонування людини заперечує здатність клона людини бути особистістю вільною від біологічних процесів організму.

У цьому ж зв'язку заслуговує на увагу той факт, що концепція «один ген – один фермент» зазнала краху. Сьогодні важко говорити про детермінацію генами певних властивостей поведінки людини, адже визнано, «що один ген створює багато продуктів, одні з яких процес прискорюють, а інші навпаки», саме тому «з дії генів неможливо «вивести» ні окремі властивості людини, ні її поведінку. Не можна казати, що гени визначають поведінку» [7]. У світлі цього розуміння можна побачити «що те, що сьогодні наука знає про дію генів, про їхній вплив на розвиток організму і генетичні особливості поведінки, не є достатнім для твердження, що клон людини буде людиною навіть біологічно» [7]. А якщо врахувати, що людина є діалогічною особистістю, незалежною від будь-якого природного детермінізму, то розгляд клонування людини як механізм відтворення саме людини необхідно визнати необґрунтованим з богословсько-наукової точки зору.

Зрештою, незвідністю особистості до природи пояснюється неможливість її об'єктивного пізнання. Особистість не підлягає об'єктивному вивченню. «Людина як цілісна і унікальна особистість не може бути пізнаною за допомогою об'єктивного зовнішнього спостереження і аналізу» [16]. Особистість може бути пізнаною лише особистістю на основі особистих взаємовідносин і любові.

Отже, як бачимо, постановка проблеми клонування «не може обмежитися концепцією природного розвитку людини – зведенням людини до біологічної істоти, до організму» [7]. Зважаючи на те, що сутність людини не тільки біологічно-соціальна, а й особистісно-трансцендентна, обмежитися технологічним підходом до клонування людини неможливо. Щоб розуміти сутність людини, природничих наук замало. Потрібні знання гуманітарних і соціальних дисциплін, знання з філософії і, найголовніше, знання про людину у світлі християнської антропології.

З уваги на сказане, не важко зрозуміти, що технологією клонування не можна ідентифікувати особистість людини. Адже «особистісна ідентичність людини задається і стверджується не технологіями, а любов'ю до неї Отця, Сина і Святого Духа, а також тих людських особистостей, які конституують своє існування за образом Божественних Осіб. Тому від початку визначальний принцип буття людини як особистості може бути виражений наступним чином: «Мене люблять, отже, я існую». При цьому відповідний принцип актуалізації людиною особистісного способу існування буде характеризуватися максимою: «Я люблю, отже, я існую»» [16]. Саме тому, слід зазначити, що людську особистість не можна ототожнювати з об'єктивною дійсністю, вона ідентифікується лише у любові на суб'єкт-суб'єктних засадах. Людина не є «об'єкт», безпосередньо досяжний для пізнання, а стає доступною лише через особистісне єднання, зустріч з іншим, зустріч, яка є суб'єкт-суб'єктною координацією любові. Лише у любові людина набуває особистісної повноти.

Таким чином особистісний «вимір людського буття змальовує людину як істоту, для якої найвищі надбіологічні смисли є найглибшими підвалинами її життя. Усвідомлюючи зазначену складність щодо можливості появи людської особистості шляхом технології клонування, доречно було б розглянути цю проблему, не вдаючись у деталі, ще у зрізі християнського шлюбу. Враховуючи православне вчення про людину можна сказати, що «факт поділу єдиної людини на два різних образи іпостасного буття, чоловіка і жінки, є запорукою збереження особистісного, діалогічного способу буття» [2]. Статєва диференціація є істотним елементом буття людини як образу Божого. В підсумковому документі Міжнародної богословської комісії, яка проходила в Римі з 2000 по 2002 роки зазначається, що «... шлюб являє собою піднесену форму міжособистісного спілкування і одну з кращих аналогій Троїчного життя. Коли чоловік і жінка об'єднують свої тіла і особистості в стосунках повної відкритості і самовіддачі, вони утворюють (народжують) новий образ Божий. Їх з'єднання в «плоть єдину» не відповідає просто біологічній необхідності, але, за задумом Творця, призводить їх до участі в блаженстві буття на Його образ. Християнська традиція говорить про шлюб, як про високий шлях святості» [2]. Клонування, виходячи з цитати, зачіпає екзистенційну основу людської особистості. Відповідно до сказаного при відтворенні людини методом клонування у ній будуть відсутні:

- «матеріальний носій чоловічої іпостасі природи людини, так як чоловічі статеві клітини не беруть жодної участі при цьому способі відтворення» [2].
- міжособистісне єднання двох іпостасей в «плоть єдину», а разом з цим і образ Бога, який проявляється в особистісному способі буття, особистісній перихорезі.

Біблія вчить, що народження людини освячено Божою благодаттю. «Твої руки трудилися наді мною й створили всього мене... життя і милість дарував мені, і піклування Твоє зберігало дух мій» (Іов. 10: 8 – 12).

Висновки. Намагаючись дослідити проблему клонування у світлі православного вчення про людину з великою вірогідністю можна стверджувати, що у контексті православної антропології людська особистість за допомогою клонування не може бути відтвореною в силу того, що вона є екзистенційним фактом взаємин і спілкування; клон людини не може мати притаманного людині особистісно-діалогічного виміру. Саме тому, що людську особистість не можна ототожнювати з об'єктивною дійсністю, вона ідентифікується лише у любові на суб'єкт-суб'єктних засадах через особистісне єднання, зустріч з іншим, зустріч, яка є суб'єкт-суб'єктною координацією любові. Лише у любові людина набуває особистісної повноти. Особистісна перихореза не підлягає клонуванню.

Викликом у контексті генетичних технологій виробництва людського ембріону постає проблема статусу цього ембріона. Хто – він? Чи що – він? Адже, з богословської точки зору, людина народжується особистістю і за жодних умов ця особа не може бути залежною від онтологічної необхідності її біологічної природи. Питання про «початок життя» людини виводить нас із сфери «об'єктивного» і ставить нас перед фактом «суб'єктивної» реальності *того, хто* почав жити. Таким чином, постановка проблеми клонування не може обмежитися концепцією природного розвитку людини – зведенням людини до біохімічного ритму. Зважаючи на те, що сутність людини не лише біологічно-соціальна, а й особистісно-трансцендентна обмежитися технологічним підходом до клонування людини замало. Оскільки ми втручаємося у ту сферу, про яку знаємо надто мало, де гарантія того, що у тому місці, де сьогодні так наполегливо працює генетична інженерія немає «біологічної бомби». Отже, щоб розуміти сутність людини природничих наук замало. Щоб не наробити непоправного зла, необхідна співпраця медиків, біологів, богословів. Важливо на науково-богословському рівні дати відповідь на запитання, що

робить людину людиною? Коли розпочинається і коли закінчується людське життя? Ця відповідь повинна бути зрозумілою як для уцерковлених людей так і для нецерковлених.

Зважаючи на те, що людина є образом Божим, клонування є викликом її особистісної неповторності та свободи.

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту: В українському перекладі з паралельними місцями / переклад Патріарха Філарета (Денисенка). – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. Аксенов И., прот. Прогрес и человеческое достоинство. Этические вопросы современных вспомогательных репродуктивных технологий [Електронний ресурс] / Игорь Аксенов. – Режим доступу до ресурсу: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2013/04/02/progress_i_chelovechesкое_dostoinstvo_eticheskie_voprosy_sovremennyh_vspomogatelnyh_reproduktivnyh_tehnologij/.
3. Аксенов И., прот. Трансгуманизм и вспомогательные репродуктивные технологии [Електронний ресурс] / Игорь Аксенов . – Режим доступу до ресурсу: http://na-gore.ru/articles/aks_transgum.htm.
4. Бластомер [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80>.
5. Войтович П. Клонування і гідність людської особи [Електронний ресурс] / Петро Войтович. – Режим доступу до ресурсу: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2012/1054-cloning-and-dignity-of-the-human-person.html>.
6. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8551.
7. Етичні проблеми клонування людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://teadbookz.net/book/178/6135.html>.
8. Евдокимов П. Православие / пер. с фр. (Серия «Современное богословие»). – М.: Издательство ББИ, 2012. – 500 с.
9. Зізіюлас Йоан. Буття як спілкування. Дослідження особистісності і Церкви / пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2005. – 416 с.
10. Лосский В. Н. Боговидение. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 759, [9] с.
11. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. – М. : Центр «СЭИ», 1991. – 288 с.
12. Тейлор Ч. Етика автентичності / Пер. з англ. – Вид. друге. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 128 с.
13. Техніка отримання клонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://socrates.vsau.org/b04213/elbook/view_page.php?book_id=1&user=576&page_id=11.
14. Трансгуманизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC>.
15. Филарет (Вахромеев), митр. Православное учение о человеке // Православное учение о человеке. – Москва – Клин, 2004.– С. 5-17.
16. Чурсанов С. А. Христианский образ человека: основные линии православного вероучения [Електронний ресурс] / С. А. Чурсанов . – Режим доступу до ресурсу: <https://mospat.ru/church-and-time/64>.
17. Яннарас Х. Вера Церкви [Електронний ресурс] / Х. Яннарас . – Режим доступу до ресурсу: <https://predanie.ru/yannaras-hristos/book/69672-vera-cerkvi/>.
18. Яннарас Х. Ч. Свобода етосу / пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2003. – 268 с.

1. Bibliia. Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu: V ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy / pereklad Patriarkha Filareta (Denysenka). – K. : Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. – 1416 s.
2. Aksenov Y., prot. Prohes y chelovecheskoe dostoinstvo. Etycheskye voprosy sovremennykh vspomogatelnykh reproduktivnykh tekhnolohyi [Elektronnyi resurs] / Yhor Aksenov. – Rezhym dostupu do resursu: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2013/04/02/progress_i_chelovecheskoe_dostoinstvo_eticheskie_voprosy_sovremennykh_vspomogatelnykh_reproduktivnykh_tekhnologij/.
3. Aksenov Y., prot. Transhumanyzm y vspomogatelnye reproduktivnye tekhnolohyy [Elektronnyi resurs] / Yhor Aksenov. – Rezhym dostupu do resursu: http://na-gore.ru/articles/aks_transgum.htm.
4. Blastomer [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80>.
5. Voitovych P. Klonuvannia i hidnist liudskoi osoby [Elektronnyi resurs] / Petro Voitovych. – Rezhym dostupu do resursu: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2012/1054-cloning-and-dignity-of-the-human-person.html>.
6. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=8551.
7. Etychni problemy klonuvannia liudyny [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <http://readbookz.net/book/178/6135.html>.
8. Evdokymov P. Pravoslavnye / per. s fr. (Seriya «Sovremennoe bogoslovye»). – M.: Yzdatelstvo BBY, 2012. – 500 s.
9. Ziziulas Yoan. Buttia yak spilkuvannia. Doslidzhennia osobystisnosti i Tserkvy / per. z anhl. – K. : Dukh i litera, 2005. – 416 s.
10. Losskyi V. N. Bohovydenye. – M.: OOO «Yzdatelstvo AST», 2003. – 759, [9] s.
11. Losskyi V. N. Ocherk mystycheskoho bogoslovyia Vostochnoi Tserkvy. Dohmatycheskoe bogoslovye. – M. : Tsentr «SEY», 1991. – 288 s.
12. Teilor Ch. Etyka avtentychnosti / Per. Z anhl. – Vyd. druhe. – K.: DUKh I LITERA, 2013. – 128 s.
13. Tekhnika otrymannia kloniv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: http://socrates.vsau.org/b04213/elbook/view_page.php?book_id=1&user=576
14. http://socrates.vsau.org/b04213/elbook/view_page.php?book_id=1&user=576
15. http://socrates.vsau.org/b04213/elbook/view_page.php?book_id=1&user=576
16. Transhumanyzm [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do resursu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%B3%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC>.
17. Fylaret (Vakhromeev), mytr. Pravoslavnoe uchenye o cheloveke // Pravoslavnoe uchenye o cheloveke. – Moskva – Klyn, 2004. – S. 5-17.
18. Chursanov S. A. Khrystianskyi obraz cheloveka: osnovnie lynny pravoslavnoho verouchenyia [Elektronnyi resurs] / S. A. Chursanov. – Rezhym dostupu do resursu: <https://mospat.ru/church-and-time/64>.
19. Yannaras Kh. Vera Tserkvy [Elektronnyi resurs] / Kh. Yannaras. – Rezhym dostupu do resursu: <https://predanie.ru/yannaras-hristos/book/69672-vera-cerkvi/>.
20. Yannaras Kh. Ch. Svoboda etosu / per. z anhl. – K. : Dukh i litera, 2003. – 268 s.